

خمس‌سرایي در ادب فارسي

دکتر منصور رستگار فسايي*

چکیده

ادبیات / خمس‌سرایي در ادب فارسي

خمس‌سرایي در ادب فارسي، نخستين بار به وسيله حکيم نظامي گنجوي آغاز گرديد. خمسۀ او سرمشق بسياري از شاعران مهم قرار گرفت. به نظر بسياري از محققان خمسۀ نظامي از همه آثارى که به تقلید از آن ساخته شده بهتر است. شيفتگي فراوان نظامي به شاهنامه سبب شد که او در خمسۀ خود هر يك از مضمون‌ها و داستان‌هاى غنايي و حماسي و حکمي شاهنامه را در داستاني مستقل و متفاوت نظيره‌سازي کند. هر يك از منظومه‌هاى نظامي بلافاصله پس از سرايش مورد توجه شاعران ديگر قرار مي‌گرفت. از موفق‌ترين پيروان نظامي مي‌توان امير خسرو دهلوي، خواجوي کرمانی، مکتبي شيرازي و جامي را نام برد. در اين گفتار به اهميت و نقش نظامي در مثنوي سرايي و خمس‌سرایي اشاره مي‌شود و اسامي بيست تن از خمس‌سرایيان پس از نظامي به همراه آثارشان معرفي مي‌گردد.

کلیدواژه: خمس‌سرایي، نظامي، شاهنامه، فردوسي، پيروان نظامي.

خمس‌سرایي عبارت است از آن‌که شاعري پنج منظومۀ مثنوي بلند يا کوتاه داستاني

mrastegar39@yahoo.com

*. عضو هيئت علمي دانشگاه آزاد اسلامي، واحد گجساران.

و مستقل را در قالب‌ها و معانی متفاوت و اوزان عروض مختلف، به نظم درآورد. نخستین بار، حکیم نظامی گنجوی، (۵۳۰ تا ۶۰۲ ه. ق) خمسه‌سرایی را در ادب فارسی آغاز کرد. او که استاد مثنوی روائی و داستانی غنایی است با آفریدن پنج گنج یا خمسه خویشتن سرمشقی مهم و اساسی و کامل برای داستان‌سرایی بزمی و غنایی فراهم آورد که از عهد خود شاعر به این سو، نه تنها در ایران، بلکه در تمام قلمرو زبان فارسی و ادب اسلامی مورد توجه و پیروی بسیاری از شاعران قرار گرفت و از گنج تا بنگال، بسیاری از شاعران، بدون احساس حقارت و در نهایت افتخار به دنباله‌روی و اقتفای او رفتند و برخی یک یا چند مثنوی و بعضی همه خمسه و حتی هفت یا هشت مثنوی را با نام‌ها و موضوعاتی همانند یا متفاوت، به پیروی از وی پدید آوردند. نکته مهم این است که نظامی، خود، نام «خمسه» را برای آثار پنجگانه داستانی خود به کار برده است و دیگران این پنج داستان جداگانه را پس از مرگ وی، در یک مجموعه فراهم آورده‌اند و فضلا و ادیبان آن را خمسه نظامی خوانده‌اند. فی‌المثل جامی که خود هفت اورنگ را به اقتفای نظامی ساخته است به خمسه او با عنوان پنج گنج اشاره می‌کند:

نظامی که استاد این فن وی است در این بزمگه شمع روشن وی است
زویرانه گنجه شد گنج سنج رسانیده گنج گهر را به پنج
چو خسرو به آن پنجه هم پنجه شد از آن بازوی فکرتش زنجه شد ...

مرحوم وحید دستگردی، که اسکندرنامه نظامی را به «شرفنامه» و «اقبالنامه» تقسیم کرده است. مثنویات نظامی را «سته» یا «ششگانه» می‌داند و معتقد است که نظامی «شش گنجه» در پنج بحر سروده است. (وحید دستگردی، گنجه گنجوی، ص ۱۰) زائد در جای دیگر هم کار نظامی را سبعة‌سرایی دانسته است (دادفر، ص ۲۴۹، «مقاله مدرس‌سی چهاردهی»، گنجه گنجوی، ص ۲۶۰). اگر چه داستان‌سرایی در قالب مثنوی و در شعر فارسی پیش از نظامی هم معمول بوده است، لیکن نظامی چنان در این فن مهارت به کار برده و به نحوی از عهده صحنه‌سازی‌ها و تنسيق مطالب داستان‌های خود برآمده است و آن قدر در ذکر مطالب ساده داستانی ریزه‌کاری و در بیان تشبیهات و استعارات و مضامین، تازه‌جوئی کرده است که قلم نسیان بر آثار پیشینیان کشیده، که پس از وی تا چند قرن روش داستان‌سرایی او مورد تقلید بسیاری از شاعران بوده است. اما به نظر بسیاری از محققان، خمسه نظامی، از همه آثاری که به تقلید از آن ساخته شده است، بهتر است. و به قول شادروان دکتر عبدالحسین زرین‌کوب:

مثنوی‌های نظامی با وجود تفاوت در محتوا، مجموعه‌هایی هماهنگ از اجزاء به هم پیوسته است که با هندسه مناسب و موزون به هم در افتاده‌اند. درون این مجموعه‌ها، هر جزئی جداگانه، ظرافت و عظمت خود را جلوه می‌دهد و زبان شعر همه جا پر از استعاره و کنایه، و مضمون شعر در همه حال سرشار از اندیشه‌های جالب و تازه است و خواننده را غرق لذت و حیرت می‌کند. بدینگونه هر مثنوی نظامی در تناسب اجزاء و در ارتباط با مجموعه آنها، به یک دیوان غزل می‌ماند که در آن، در کنار جوهر غنایی، عناصر روایی و تعلیمی هم جلوه دارد و هر مثنوی مجموعه یک دیوان است. (زرین کوب، پیرگنج، ص ۲۰۶) به همین دلیل است که بعضی از شعرشناسان اذعان کرده‌اند که خمسّه نظامی، در روی زمین شبیه و نظیر ندارد و لطایف و دقائقی که نظامی در پنج‌گنج خود درج کرده است «مقدور در نوع بشر نیست» و نظامی در طریقه مثنوی سرایی عاشقانه، تالی و همسروثانی ندارد. (زرین کوب، پیرگنج، ص ۲۰۱)

نظامی، مثنویات پنج‌گانه خود را به ترتیب در سال‌های ۵۷۰، ۵۷۶، ۵۸۴، ۵۹۳، ۵۹۹ ه. ق ساخته است و این امر مبین آن است که:

اولاً، نظامی از آغاز، برنامه و طرحی خاص برای نظم این مجموعه نداشته است و به تدریج به خاطر دل خود یا دیگران، این منظومه‌ها را ساخته است.

ثانیاً، زمانی که نظامی برای نظم هر یک از این مثنویات، مصروف داشته است، متفاوت است. مثلاً لیلی و مجنون را در طول چهار ماه سروده است و هفت پیکر را احتمالاً در حدود چهار سال.

ثالثاً، ابیات خمسّه نظامی که کلاً حدود ۲۹/۰۰۰ بیت است، در میان ۲۲۶۰ بیت در مخزن الاسرار و ۱۰۵۰۰ بیت در اسکندرنامه نوسان دارد و بقیه مثنویات او دارای ۴۵۰۰ بیت تا ۶۵۰۰ بیت می‌باشند.

رابعاً، از آنجا که نظامی به تمام معنی، شاعر آزاده و نواندیش است، می‌تواند در قالب‌ها و معانی و شیوه‌های گوناگون شاعری طبع آزمایی کند و به همین جهت هیچ یک از منظومه‌های او از نظر محتوا و وزن و قالب، شبیه به دیگری نیست و همین امر به وی وسعت مشربی می‌بخشد که گاهی بتواند شعر را از مصطبه آزاد کند و آن را به دنیای زهد و ریاضت بکشاند و مخزن الاسرار را در سن سی و هفت سالگی به نظم درآورد و آن همه حکمت و وعظ را در آن بگنجاند آن‌چنان‌که کار پیران جهان‌دیده را انجام دهد و زمانی شیرین و خسرو و هفت پیکر را در سال‌های پیری بسازد و حدیث عشق و مستی و شور جوانی را سردهد.

خامساً، نظامی نخستین مثنوی سرایی است که پس از فردوسی و در تحت تأثیر او، هنرمندانه به مثنوی سرایی می‌پردازد و موفق می‌شود که کاری تازه و مورد پسند جامعه ادبی را، ارائه دهد با این تفاوت که نظامی کوشید داستان‌های اسکندر، بهرام گور و خسرو و شیرین را که در شاهنامه هم آمده‌اند، با دیدی متفاوت بنگرد و با نوآوری‌ها و مطالب تازه و سبک و سیاق خاص خود، این داستان‌ها را بازسازی کند. نظامی در مثنویات خود از هیچ شاعری جز فردوسی نام نمی‌برد و یادآوری فردوسی برای او چنان احترام‌انگیز است که خود اعتراف می‌کند که آنچه آن حکیم گفته است به‌نظم نمی‌آورد و تنها به سرایش آنچه او متروک داشته است می‌پردازد:

حکیمی کاین حکایت شرح کرده است	حدیث عشق از ایشان طرح کرده است
به‌عشقی در که شست آمد پسندش	سخن گفتن نیامد سودمندش
در آن قسمت که ماند از عشقبازی	سخن راندم، نیت بر مرد غازی
سخن گوی پیشینه، دانای طوس	که آراست روی سخن چون عروس
در آن نامه کان گوهر سفته راند	بسی گفتنی‌های ناگفته ماند
نظامی که در رشته گوهر کشید	قلم دیده‌ها را، قلم درکشید

شاید بتوان گفت که نظامی به‌خاطر شیفتگی فراوانی که به شاهنامه داشت، کوشید تا در خمسه خود، هر یک از مضمون‌ها و داستان‌های غنایی، حماسی و حکمی شاهنامه را در داستانی مستقل و متفاوت، نظیره‌سازی کند و جنبه‌های هنری و نمایشی و لفظی شاهنامه را با سبک و سیاق خاص شاعران قرن ششم و فرهنگ اجتماعی دوران خود، جایگزین سازد تا در عین آنکه اندیشه‌های بزرگان پیش از خود را زنده ساخته باشد، بتواند استقلال و خلاقیت هنری خود را هم به‌نمایش بگذارد. به عبارت دیگر نظامی با نهایت زیرکی و دقت می‌کوشد نفوذی را که فردوسی از جهت ماده و محتوا در مثنویات شیرین و خسرو، هفت گنبد و اسکندرنامه به روی، گذاشته است، به‌حداقل برساند و از برخورد با فردوسی و تکرار روایات شاهنامه اجتناب ورزد. (زرین‌کوب، سیری در شعر فارسی، ص ۶۴)

سادساً، کار نظامی در خمسه سرایی بدان جهت اهمیت دارد که یک مجموعه پنج قسمتی را که هیچ اشتراکی در معانی ندارند، تنها به‌دلیل سبک خاص خود در انتخاب الفاظ و کلمات و ایجاد ترکیبات خاص و ابداع و اختراع معانی و مضامین نو و دل‌پسند در هر مورد، تصویر جزئیات، نیروی تخیل و دقت در وصف، ایجاد مناظر دلپذیر و

ریزه کاری‌ها در توصیف طبیعت و اشخاص و ... به هم می پیوندند و بدانها هویتی خاص و مستقل می بخشد، بدین معنی که تنها وجه اشتراک این ۵ منظومه، تعلق آن‌ها به نظامی و عظمت معانی و حسن الفاظ و دلنشینی مطالب رزمی، بزمی، عشق و فلسفه و اخلاق است و گرنه نظامی نخستین کسی نیست که در شعر فارسی مسائل حکمت و فلسفه و عرفان و زهد را در کنار داستان‌های عاشقانه به کار برده باشد یا قالب‌های شعری خمسه را خلق کرده باشد. نظامی در نظم منظومه‌های خود، از فردوسی در هفت پیکر و اسکندرنامه و حتی خسرو شیرین، از فخرالدین اسعد گرگانی و ویس و رامین او، در سرایش خسرو شیرین، از حدیقه سنایی، در مخزن الاسرار، الهام گرفته است، اما این کار به هیچ وجه از ارزش و اعتبار او و مثنویات پنج گانه‌اش نمی‌کاهد و از قضا جاذبه‌هایی بیشتر به شعر وی می‌بخشد و نشان می‌دهد که نظامی چگونه در یک مجموعه متنوع، ساختاری مستقل و وحدت عملی خاص ایجاد می‌کند تا مهر و نشان خود شاعر را داشته باشد و خمسه او را جدا از همه منظومات و مثنویات پیش و پس از وی، مورد توجه همگان قرار دهد و کسانی را به پیروی از آن، برانگیزد.

استاد زرین کوب، تلاش‌های ۲۷ ساله نظامی را در نظم خمسه وی، حرکتی مستمر و هدفمند، در وصول به مدینه فاضله می‌داند و می‌نویسند:

... نظم شرفنامه و اقبالنامه، آخرین مرحله جستجویی بود که نظامی آن را از سال‌های نظم مخزن الاسرار آغاز کرده بود و از آن پس جستجوی او در دنیای خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت پیکر دنبال شده و در این منظومه دوگانی (شرفنامه و اقبالنامه) به مقصد نهایی رسیده بود، بدین معنی که مدینه فاضله‌ای که او از عهد مخزن الاسرار تا دوران اسکندرنامه در گذرگاه مرکب ذوالقرنین، مجال ظهور و شهود پیدا کرد و با ورود به دروازه آن، همه جستجوهای شاعر گنجه به هدف رسید ... (زرین کوب، پیرگنجه، ص ۳۳)

اجزاء خمسه نظامی

خمسه نظامی مشتمل بر پنج مثنوی است به شرح زیر:

۱. مخزن الاسرار: نخستین مثنوی از پنج گنج یا خمسه نظامی است که حدود ۲۴۰۰ بیت دارد و مشتمل بر بیست مقاله داستانی است و در سال ۵۶۱ یا ۵۷۱ ه.ق، در سن سی و هفت سالگی شاعر، در بحر سریع مسدس مطوی (: مفتعلن مفتعلن فاعلان)

سروده شده است و از امهات مثنویات ادب تعلیمی فارسی است، پیش از نظامی هیچ مثنوی مستقلی به این وزن سروده نشده بود و مضمون و موضوع آن نیز کاملاً بکر و تازه است و به قول نظامی در آن عاریت کسی پذیرفته نشده است. برخی معتقدند که نظامی در این مثنوی در تحت تأثیر سنایی است و خود نظامی هم در مقدمه مخزن الاسرار بدین امر اشاره کرده است.

به قول یان ریپکا: «میان مخزن الاسرار و حدیقه از لحاظ مطالب مشابهتی وجود دارد ولی از لحاظ شکل و یا فرم این دو کاملاً از یکدیگر متفاوتند زیرا «ملکه و طبع و نیروی شعری نظامی بسیار عالی و قوی بود.» (الدسوقی، ص ۱۵۳)

اما برخی از محققان تأثیر حدیقه بر مخزن الاسرار را رد کرده و نوشته‌اند: علی‌رغم آنکه نظامی با حدیقه آشنا بود، مخزن الاسرار او از تقلید میراست زیرا که شیوه بیان سنایی مرموز و پیچیده است حال آنکه بیان نظامی شاعرانه‌تر و روشن‌تر می‌باشد و به قول استاد عبدالنعیم حسنین، نظامی‌شناس معروف عرب، شیوه سنایی در حدیقه مبتنی بر عقل است در حالی که شیوه نظامی در مخزن الاسرار مبتنی بر عشق و دل است. (همانجا، ص ۱۵۵) حدیقه پایان کار سنائی بود و مخزن الاسرار ابتدای راه نظامی. (همانجا) و یا به قول هرمان‌آته، پایان دوره زندگانی خشک و بی‌نشاط نظامی و طلیعه کارهای خلاق و سبک و هنر اختصاصی او. (هرمان‌آته، ص ۷۲) استاد زرین‌کوب معتقدند با آنکه مخزن الاسرار در مجموع تقلیدی از سنایی به نظر می‌رسید و از همه حیث اصالت نداشت و پژواک غریب و پرطنطنه‌یی از حدیقه سنایی بود اما «بحر سریع» آن آهنگ تازه‌یی داشت و آن را از «بحر خفیف» خالی از طنطنه و عاری از شور حدیقه، متمایز می‌ساخت و تحرک و شور خاصی به کلام نظامی می‌داد و در مرتبه خود شاهکاری در شیوه تحقیق و بنایی استوار، در زمینه شعر تعلیمی بود که در عین حال معایب جامعه عصری و تصویر اوضاع و احوال روزگار نظامی را هم نشان می‌داد اما در همه حال شیوه قصه‌پردازی نظامی در مخزن الاسرار، در مقایسه با آنچه در خسرو و شیرین و لیلی و مجنون و دیگر قصه‌های پنج‌گانه خود ارائه می‌دهد غریب و متفاوت به نظر می‌رسد و مثال بارزی از «شعر تحقیق» است که با قالب قصه‌های کوتاه تمثیلی و تصویر و توصیفات شاعرانه همراه است. (زرین‌کوب، پیرگنجه، ص ۵۷)

۲. خسرو و شیرین: دومین مثنوی خمسۀ نظامی است که یک سال پس از نظم مخزن الاسرار، از سال ۵۷۳ آغاز و در ۵۷۶ ه.ق، به پایان رسیده است و دارای ۶۵۰۰۰

بیت در بحر هزج مسدس مقصور (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن) می باشد و منظومه‌یی است غنایی و عاشقانه که از داستان‌های اواخر دوره ساسانی است و داستان عشق خسرو پرویز، شاه ایران و شیرین شاهزاده ارمنی را شرح می دهد. وزن این منظومه قبلاً به وسيله فخرالدین اسعد گرگانی در ویس و رامین به کار گرفته شده بود. داستان خسرو و شیرین، بازتاب نفوذ فرهنگ ایرانی را در اران و آذربایجان روزگار نظامی، نشان می دهد و نظامی که با شاهنامه انس بسیار داشت، می خواست تغافل فردوسی را در نقل داستان‌های عشق خسرو و شیرین، جبران کند و داستان‌های این دو دل داده را آن چنان که در گنج و در عصر نظامی روایت می شد، به نظم درآورد و برای پرهیز از تقلید شاهنامه، وزن شاهنامه را که مناسب داستان‌های غنایی نبود، رها کرد و منظومه‌ای مستقل پرداخت که جنبه‌های داستانی و محلی و سبکی خود را هم حفظ می کرد. برتلس و ریپکا عقیده دارند که قصد نظامی از نظم این داستان، بیان سعادت و ناکامی زن جوان خود نظامی است که آفاق نام داشت و جوان مرگ شد، ولی آه نظم داستان خسرو و شیرین را نتیجه تغییر جهت فکری نظامی از شعر تعلیمی به غنایی و بزمی می داند که سبب شد نظر او نسبت به هنر دگرگون شود و به فرهنگ ایران پیش از اسلام باز گردد و منظومه‌های رمانتیک را به وجود آورد (آته، ص ۷۳) و به میدانی که برای جولان افکار او سازگارتر بود، گام نهد و در همان رشته کارهای خود را ادامه دهد. ناگفته نگذیریم که در این امر، نظم لیلی و مجنون، استثنایی است که توجه نظامی را به داستان‌های تازی، نشان می دهد.

۳. لیلی و مجنون: سومین مثنوی خمسۀ نظامی است که شاعر، آن را در سال ۵۸۴ ه. ق، در ۴۷۰ بیت و در مدتی کمتر از چهار ماه سروده است. این منظومه در بحر هزج مسدس اخرب (مفعول مفاعیلن مفاعیلن) ساخته شده است که خاقانی قبل از نظامی آن را در تحفه العراقرین به کار گرفته بود و بر عکس خسرو و شیرین مأخوذ از ادب عرب است و داستان عشق نامراد لیلی و مجنون را مطرح می کند و جامعه‌ای را به تصویر می کشد که هرگز عدول از سنت‌های قبیله‌ای را نمی پذیرد، دنیای ظالمی که باید از آن گریخت و آداب و رسوم مرده ریگ آن را فرو شکست. (زرین کوب، ص ۱۳۳) ریپکا عقیده دارد که نظامی مضمون کهنه و عامیانه لیلی و مجنون را با اکراه و به اصرار شروان شاه سروده است ولی عملاً شاهکاری عالی پدید آورده است که از لحاظ ساختمان و دقایق روان شناسی بی عیب و نقص است. (ریپکا، ص ۳۳۳) در این منظومه شاعر

توانسته است قدرت خود را در شاعری و داستان‌سرایی به‌نیک‌ی نشان دهد و سخن‌شناسان را به اعجاب وادارد، به‌ویژه که او این داستان را با ایجازی دل‌انگیز و زیبا و خواندنی می‌پردازد و چنان صحنه‌های زندگی صحرا و بادیه را با مهارت و قدرت به تصویر می‌کشد که روح و حیات و شور و احساس شاعرانه خود را به‌نحو حیرت‌انگیز به تماشا می‌گذارد، آن چنان که هیچ‌یک از مقلدان لیلی و مجنون نتوانسته‌اند همچون او، شور واقعی عاشقانه به داستان و صحنه‌های محلی و بومی آن را حفظ کنند و به تصویر درآورند.

۴. هفت پیکر: مثنوی هفت پیکر یا بهرام‌نامه یا هفت گنبد، چهارمین مثنوی نظامی است که در سال ۵۹۳ در ۵۱۳۶ بیت در بحر خفیف مسدس مخبون مقطوع (فاعلاتن مفاعیلن فعلان) سروده شده است، وزن این داستان، پیش از نظامی به‌وسیله سنایی در حدیقه‌الحقیقه به‌کار گرفته شده بود. این منظومه که سومین شاهکار رماتیک نظامی به‌شمار می‌آید، یک داستان قدیم ایرانی از دوره بهرام گور (جلوس ۳۸۸، وفات ۳۹۹ میلادی) است که در روایات عامیانه ایرانی قهرمانی مطلوب است و به لحاظ مضامین، تنوع هنری و صحنه‌آرایی‌ها و ابداعات شاعرانه، بهترین اثر غنائی نظامی شمرده می‌شود و ریپکا آن را عالی‌ترین اثر ادبیات جهان می‌خواند. (مقالات، ۱/۲۵۳)

هفت پیکر مشتمل است بر هفت داستان عاشقانه خیال‌انگیز و چند قصه فرعی که نه تنها در میان آثار نظامی، بلکه در بین تمام آثار مشابه آن نیز، بی‌همتاست. زیبایی و لطافتی که در سراسر داستان و در لحن بیان شاعر وجود دارد، تصاویر خیال‌انگیز، صحنه‌پردازی‌های استوار منظومه، آن چنان تعادل و تناسب بی‌مانندی را به آن می‌بخشد که هفت پیکر را تا حد یک شاهکار هنری تعالی می‌بخشد و بعضی از محققان، آن را از حیث دقت در تصویرپردازی و هماهنگی لفظ و معنا حتی در مقیاس ادبیات جهانی یافته‌اند و هفت داستان این منظومه را که نظامی آنها را از قول هفت عروس حصاری و به‌شیوه داستان در داستان، بیان می‌دارد، نمونه تعادل و تناسب عالی شعر بزمی و غنایی در سراسر ادبیات فارسی دانسته‌اند (زرین‌کوب، ص ۱۶۶) که علاوه بر ویژگی‌های خاص هنری، آموزنده و سازنده و حتی اخلاقی است و مهارت فنی در ایجاد ارتباط میان اجزاء قصه، به‌طرزی است که قدرت داستان‌پردازی نظامی را کم‌نظیر یا تقریباً بی‌نظیر جلوه می‌دهد. (همانجا)

۵. اسکندرنامه: پنجمین مثنوی خمسه نظامی است که مجموعاً دارای حدود

۱۰۵۰۰ بیت در بحر متقارب مثنی مقصور یعنی وزن شاهنامه (مفعولن فاعولن فعلون فعول)

۱. شرفنامه یا شرفنامه خسروان یا اسکندرنامه یا اسکندرنامه بری که پس از سال ۵۹۳ ه. ق، که نظم هفت پیکر به پایان رسیده بود، ساخته شده است و نیمی از داستان اسکندر را در بر دارد و مشتمل بر ۶۸۳۶ بیت است و اسکندر را در نقش یک فرمانروای بزرگ به تصویر می‌کشد و بیشتر جنبه تاریخی دارد.

۲. اقبالنامه که به خرانامه یا خردنامه اسکندری یا اقبالنامه سکندری یا اسکندرنامه بحری نیز معروف است و در سال ۵۹۹ ه. ق، به پایان رسیده و دارای ۳۶۸۴ بیت می‌باشد و اسکندر را در سیمای یک فیلسوف فرمانروا و یک پیامبر دعوتگر (زرین‌کوب، پیرگنجه، ص ۱۷۰) نشان می‌دهد و بیشتر جنبه عرفانی و اخلاقی دارد. این دو منظومه جداگانه و در عین حال به هم پیوسته، مجموعاً اسکندرنامه را به صورت اثری واحد، جامع و منسجم در می‌آورند، اگر چه مرحوم وحید دستگردی این دو منظومه را مستقلاً چاپ و منتشر کرده است و مثنویات نظامی را به شش رسانیده است اما دیگران، این دو اثر را دو بخش از یک منظومه دانسته‌اند.

خمسه‌سرایبی پس از نظامی

تأثیر عمیق و قاطع نظامی در ادب فارسی به دلیل خمسه‌سرایبی او بود زیرا هر یک از منظومه‌های نظامی بلافاصله پس از سرایش، مورد توجه شاعران دیگر قرار می‌گرفت آن چنان‌که شمس رازی دارای تقریباً پنجاه سال پس از مرگ نظامی می‌نویسد: «دوستی از اهل طبع که در نظم و نثر دستی داشت و از آواز خوش نصیبی، بیتی چند از خسرو و شیرین نظامی برخواند». (گنج‌گنجوی، ص ص) صد سال پس از مرگ نظامی، امیر خسرو دهلوی به نظم خمسه خود در هند دست زد و نظیره‌سازی از خمسه نظامی را در هند رواج داد و این نفوذ گسترده سبب شد تا شاعران توانمند و سرشناس تقلید و پیروی از نظامی را به عنوان ورود به سبکی خاص و عرض اندام در یک عرصه هنری زنده و پویا، که مؤید ذوق و تسلط آنان بر شعر و شاعر می‌تواند بود، بشناسند و این کار را با سرافرازی و به امید کسب شهرت و افتخار به انجام برسانند و به هیچ وجه از ستایش و مدح این استاد بزرگ دریغ نکنند و چنان شیفته او شوند که در برابر عظمت مقام او، مقام و مرتبه دیگر استادان سخن را یکباره انکار کنند. (صفا، ص ۲/۸۰۹)

به قول یان ریپکا: تعداد مقلدان نظامی در ایران و قلمرو نفوذ فرهنگ ایران یعنی ترکیه و آسیای مرکزی و هندوستان از حد افزون است، اینان از لحاظ صورت و انتخاب مضامین و پروراندن همان موضوعات نظامی یا مشابه آن از او اقتفا می‌کنند و حتی رغبتی تام دارند که عدد پنج را نیز از او تقلید کنند. (ریپکا، ص ۳۳۵) مرحوم وحید دستگردی می‌نویسد:

در کتب خانه‌های مختلف، تاکنون بیش از صد خمسه و خمسه‌سرا به نظر ما رسیده است و البته اگر تمام کتب‌خانه‌ها را می‌توانستیم پژوهش کنیم، شاید هزار خمسه از هزار شاعر دیده می‌شد. (گنجه‌گنجوی، ص ص)

موضوع‌های خلق شده‌ی وی را در آثار خود نقل کرده‌اند، اما برخی هم خود داستان‌های تازه‌ای را به نظم درآورده‌اند. بلند آوازه‌ترین و موفق‌ترین پیروان نظامی عبارتند از: امیرخسرو دهلوی، خواجوی کرمانی، مکتبی شیرازی و جامی.

پیروان نظامی را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد که در طول قرون و در مناطق گوناگون و به زبان‌های مختلف مثنوی سرایی کرده‌اند:

الف. آنان که همه خمسه را تقلید کرده‌اند.

ب. آنان که بر تعداد خمسه افزوده‌اند و مثنویات شش‌گانه یا هفت‌گانه سروده‌اند.

ج. آنان که فقط از یک یا چند مثنوی از مثنویات نظامی اقتفا کرده‌اند.

الف) خمسه‌سرایان پس از نظامی

اینان گروه عظیمی از شاعران بزرگ هستند که ما در اینجا فقط به ۲۰ خمسه‌سرای معروف اشاره می‌کنیم: (رادفر، ۲۰۵ به بعد)

۱. امیرخسرو دهلوی (متوفی ۷۲۵ ه. ق) که پنج منظومه مطلع‌الانوار، شیرین و خسرو، مجنون و لیلی، آئینه اسکندری و هشت بهشت را در قرن هفتم و هشتم سروده است.
۲. خواجوی کرمانی (۷۶۲ تا ۶۸۹) سراینده منظومه‌های پنج‌گانه همای و همایون، گل و نوروز، کمال‌نامه روضه‌الانوار و گوهرنامه. در قرن هشتم هجری.
۳. آهی مشهدی سراینده خمسه‌آهی در قرن نهم.
۴. خمسه‌الهی مشهدی در قرن نهم.
۵. خمسه درویش اشرف در قرن نهم مشتمل بر مثنویات منهج‌الابرار، شیرین و خسرو یاریاض‌العاشقین، لیلی و مجنون، هفت اورنگ و ظفرنامه.

۶. خمسه کاتبی ترشیزی، در قرن نهم مشتمل بر مجمع البحرین، بهرام و گلندام، حسن و عشق، ناظر و منظور، محب و محبوب.
۷. خمسه مکتبی شیرازی در قرن نهم.
۸. خمسه هاتفی خرجردی در قرن نهم و دهم.
۹. خمسه ضمیری اصفهانی در قرن دهم.
۱۰. خمسه عرفی شیرازی در قرن دهم.
۱۱. خمسه شیخ یعقوب صرفی در کشمیر در قرن دهم و یازدهم.
۱۲. خمسه فیضی دکنی در قرن یازدهم.
۱۳. خمسه نرگسی، شاعر فارسی زبان یوگسلاوی. (متوفی ۱۰۴۲ ه. ق)
۱۴. خمسه ابجدی شاعر قرن دوازدهم.
۱۵. خمسه ملاشرف بلبل از شاعران قرن دوازدهم در کشمیر.
۱۶. خمسه ملابهاءالدین بها، شاعر قرن دوازدهم و سیزدهم در کشمیر.
۱۷. پنج گنج نامی یا نامی‌نامه از میرزا محمد صادق نامی اصفهانی شاعر قرن دوازدهم.
۱۸. خمسه حسینی از محمدحسین قزوینی شیرازی «شامل: الهی‌نامه، اشترنامه، وامق و عذرا، یوسف و زلیخا».
۱۹. خمسه به زبان ترکی در برابر خمسه نظامی از عارف چلبی از معاصرین سلطان سلیمان قانونی در سده ۱۵ و ۱۶ میلادی.
۲۰. خمسه ملاحامد شاه‌آبادی از شاعران کشمیر (رادفر، ص ۲۰۸) معروفترین خمسه‌سراییان هند، امیر خسرو دهلوی و فیضی دکنی و در ترکیه و آسیای صغیر و عثمانی، امیرعلی شیرنوائی و بیش از بیست شاعر دیگرند. (مقالات نظامی، ۳/۲۹۶).
- ب) سته‌سراییان یا سراینندگان مثنوی‌های شش‌گانه
۱. سته‌امیر حسینی که مجموعه شش مثنوی است از عارف و شاعر قرن هشتم، امیرحسینی هروی که عبارتند از طرب، مجالس، نزهة الارواح، زادالمسافرین، کنزالرموز، پنج گنج و سی‌نامه.
۲. سته‌داعی، منظومه‌ای مشتمل بر ۶ مثنوی از شاه داعی شیرازی شاعر و عارف قرن نهم هجری که عبارتند از مشاهده، گنج روان، چهل صباح، چهارچمن، چشمه زندگانی و عشق‌نامه.

سبعه سرایان یا هفتگانه سرایان: وحید دستگردی مصحح معروف آثار نظامی، خود نظامی را سبعه سرا می‌داند. (گنج گنجوی، ص ۲۶۰) اما معروفترین کسانی که پس از نظامی سبعه سرائی کرده‌اند عبارتند از: جامی و زلالی خوانساری.

۱. هفت اورنگ جامی (۸۹۸ تا ۸۱۷ ه. ق) شامل سلسله الذهب، سلامان و ایسال، تحفة الاحرار، سیحة الابرار، یوسف و زلیخا، لیلی و مجنون و خردنامه اسکندری.

۲. سبعه سیاره مجموعه هفت مثنوی از زلالی خوانساری شاعر قرن یازدهم شامل: آذر و سمندر، حسن گلوسوز، محمود و ایاز، شعله دیدار، میخانه، ذره و خورشید و سلیمان نامه. (رادفر، ۲۰۶ و ۲۰۷)

ج) کسانی که به بخشی از آثار نظامی اقتفا کرده‌اند، اینان تقلید از یک یا چند مثنوی نظامی را خوش داشته‌اند و نظیره‌هایی بر آنها ساخته‌اند که ذیلاً به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. پیروی کنندگان از مخزن الاسرار: عبارتند از امیر خسرو دهلوی در قران السعدین و مطلع الانوار خواجوی کرمانی در روضة الابرار، عماد فقیه در صفانامه یا مولن الاحرار، گلشن ابرار از کاتبی ترشیزی. سلیمی در قرن نهم در منبع الاطوار، عبدی بیگ شیرازی در جوهر فرد و مظهر الاسرار، وحشی بافقی در خلدبرین و ... (آقای دکتر رادفر از ۸۰ مثنوی که به تقلید از مخزن الاسرار ساخته شده است، نشان داده‌اند). (رادفر، ص ۲۰۸ تا ۲۱۶)

۲. به پیروی از لیلی و مجنون، بیش از صد منظومه پرداخته شده است که دکتر رادفر به ۶۶ مورد آن اشاره کرده‌اند. (رادفر، ص ۲۱۶ تا ۲۲۲) که در آن میان لیلی و مجنون مکتبی، امیر خسرو و عبدی بیگ شیرازی و فضولی و قاسمی گنابادی و فیضی دکنی به فارسی و لیلی و مجنون ترکی از چند شاعر چون، سنان، بهشتی و سلیمان چلبی، جلیلی بعد سالی و حمداله آقا شمس‌الدین و امیرعلی شیر نوایی (رادفر، ص ۲۱۶ تا ۲۲۲) از دیگران معروف تر است و ۱۵ شاعر پنجابی هم لیلی و مجنون را به زبان پنجابی سروده‌اند (مقالات نظامی، ۱/۴۲۴) و لیلی و مجنون به اردو از محمدتقی هوس هندی (رادفر- همانجا) معروفتر از دیگران است. احمدی خانی، فردوسی کردان، شاعر کرد قرن یازدهم هجری نیز به تقلید از نظامی و لیلی و مجنون او، منظومه‌ای تدوین کرده است که به لهجه کردی بادینی است. (مقالات نظامی، ص ۲۱)

۳. به تقلید از خسرو و شیرین نظامی نیز بسیاری منظومه سرایی کرده‌اند که آقای دکتر

ابوالقاسم رادفر از ۶۰ مورد آن در کتابشناسی نظامی، نشان داده‌اند که به زبان‌های فارسی و ترکی است (رادفر، ص ۲۳۲ تا ۲۲۴) به علاوه خانانیا شاقبادی منظومه‌ای کردی به تقلید از خسرو و شیرین نظامی دارد که به لهجه کردی گورانی (اورامی) سروده شده است. (مقالات، ص ۲۱) در زبان پنجابی هم چند منظومه به تقلید از خسرو و شیرین ساخته شده است، (مقالات نظامی، ص ۱/۴۲۰). دکتر نورمحمدخان و عارف نوشاهی از نظیره‌سازی‌هایی از خسرو و شیرین به زبان اردو سخن گفته‌اند. (مقالات نظامی، جلد سوم، ص ۳۷۳ و ۴۰۰) و مجموعاً مهم‌ترین نظیره‌سازان خسرو و شیرین به فارسی عبارتند از: سلمان ساوجی (مهر و مشتری) کاتبی ترشیزی (بهرام و گل اندام)، اهلی شیرازی و عارف اردبیلی (فرهاد نامه) سلیمی جرونی (شیرین و فرهاد) ...

۴. تقلید از هفت پیکر به وسیله شاعرانی چون امیرخسرو دهلوی، خواجوی کرمانی، شاه داعی شیرازی، جامی، عبدی بیگ شیرازی، هلالی جغتایی، فیضی، محمدشریف شیرازی (رادفر، ص ۲۳۴ تا ۲۳۲)

۵. اسکندرنامه که به وسیله بسیاری از شاعران ایرانی و هندی مورد تقلید قرار گرفته است که معروفترین آنان عبارتند از: امیرخسرو دهلوی، خواجوی کرمانی، شاه داعی شیرازی، جامی، عبدی بیگ شیرازی، ضمیری اصفهانی، شیخ یعقوب صرفی کشمیری، زلالی خوانساری، ارادت خان واضح، قانع تتوی و رضاقلی خان هدایت (رادفر، ۲۳۶)

منابع:

۱. اته، هرمان (Hermann Ethel) ۱۸۴۴ تا ۱۹۱۷ میلادی)، تاریخ ادبیات فارسی، ترجمه با حواشی دکتر رضازاده شفق، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران ۱۳۵۱.
۲. امیرخسرو دهلوی (۶۵۱ تا ۷۲۵ ه. ق)، گزیده آثار، به قلم دکتر روان فرهادی، کابل ۱۳۵۳، سه جلد.
۳. امیرخسرو دهلوی (۶۵۱ تا ۷۲۵ ه. ق)، شیرین و خسرو، غضنفر علی‌یف، سلسله آثار ملی خاور، مسکو، ۹۶۲.
۴. امیرخسرو دهلوی (۶۵۱ تا ۷۲۵ ه. ق)، قران‌السعدین، احمد حسن دانی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و؟ ، اسلام‌آباد، ۱۳۵۵ و مجنون و لیلی، به تصحیح احمد اوغلی محرم اوف، مسکو.
۵. انزایی‌نژاد، رضا، پرده سحر سحری، گزیده مخزن‌الاسرار، جامی، تهران، ۱۳۷۵.

۶. براون، ادوارد، (۱۸۶۲ تا ۱۹۲۶ میلادی: Browne. EG) تاریخ ادبیات ایران از سنایی تا سعدی، ترجمه غلامحسین صدری افشار، انتشارات مروارید، تهران ۱۳۵۷.
۷. براون، ادوارد، از سعدی تا جامی، ترجمه و حواشی از علی اصغر حکمت شیرازی، ابن سینا، تهران، ۱۳۹۹.
۸. خواجهی کرمانی (۶۸۹ تا ۷۶۲ ه. ق) دیوان کامل، با مقدمه مهدی افشار، انتشارات زرین-تهران.
۹. خواجهی کرمانی، حمسه خواجهی کرمانی، به تصحیح سعید نیاز کرمانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ۱۳۷۰.
۱۰. خیام پور، ع، فرهنگ سخنوران، شرکت سهامی چاپ کتاب، تبریز، آبان ماه، ۱۳۴۰.
۱۱. دولتشاه سمرقندی، تذکره الشعراء، محمد رضانی، کلاله خاور، تهران ۱۳۳۸.
۱۲. رادفر، ابوالقاسم، کتاب شناسی نظامی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۱.
۱۳. رستگار فسایی، منصور، انواع شعر فارسی، انتشارات نوید شیراز، چاپ دوم، ۱۳۸۰.
۱۴. ریپکا، یان، (۱۸۸۶ تا ۱۹۷۰، RYPAK, Yan) و چند تن دیگر، تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه، ترجمه عیسی شهابی، ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۴.
۱۵. ریپکا، یان و چند تن دیگر، تاریخ ادبیات ایران، ترجمه کیخسرو کشاورزی، گوتمبرگ، تهران، ۱۳۷۰.
۱۶. زرین کوب، عبدالحسین، با کاروان حله، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۷۳.
۱۷. زرین کوب، عبدالحسین، پیرگنجه در جستجوی ناکجا آباد، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۷۲.
۱۸. زرین کوب، عبدالحسین، سیری در شعر فارسی، انتشارات نوین، تهران، ۱۳۶۳.
۱۹. سلیمی جرونی، مثنوی شیرین و فرهاد، تصحیح نجف جوکار، مرکز نشر میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۲.
۲۰. شبلی نعمانی، شعرالعجم، ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، کتابفروشی ابن سینا، جلد اول، چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۵.
۲۱. صدیق، ح، (مترجم) زندگی و اندیشه نظامی، به قلم مبارز، قلی زاده، سلطانوف، قوس، تهران، ۱۳۶۰.
۲۲. صفا، ذبیح اله، تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، ابن سینا، تهران، ۱۳۳۹.
۲۳. صفا، ذبیح اله، مختصری در تاریخ تحول نظم و نثر فارسی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۳.
۲۴. عارف اردبیلی، فرهادنامه، به کوشش دکتر عبدالرضا آذر، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۵.
۲۵. عماد فقیه کرمانی، پنج گنج، به اهتمام رکن الدین همایون فرخ، انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷.

۲۶. عماد فقیه کرمانی، دیوان غزلیات، قصاید و مخمسات، به تصحیح و اهتمام رکن‌الدین همایونفرخ، تهران، ۱۳۴۸.
۲۷. غلامرضایی، محمد، داستان‌های غنایی منظوم، انتشارات فردابه، تهران، ۱۳۷۰.
۲۸. فروزانفر، بدیع‌الزمان، سخن و سخنوران، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۵۸.
۲۹. گلچین معانی، احمد، تاریخ تذکره‌های فارسی، کتابخانه سنایی، تهران، ۱۳۶۳.
۳۰. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی نظامی گنجوی، به اهتمام و ویرایش دکتر منصور ثروت، سه جلد، دانشگاه تبریز، ۱۳۷۲.
۳۱. مؤتمن، زین‌العابدین، شعر و ادب فارسی، انتشارات زرین، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۴.
۳۲. نظامی گنجوی، مخزن‌الاسرار، به تصحیح وحید دستگردی، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، ۱۳۴۳.
۳۳. نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، به تصحیح وحید دستگردی، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، ۱۳۴۳.
۳۴. نظامی گنجوی، لیلی و مجنون، به تصحیح وحید دستگردی، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، ۱۳۴۳.
۳۵. نظامی گنجوی، هفت پیکر، به تصحیح وحید دستگردی، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، ۱۳۴۳.
۳۶. نظامی گنجوی، شرفنامه، به تصحیح وحید دستگردی، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، ۱۳۴۳.
۳۷. نظامی گنجوی، اقبالنامه، به تصحیح وحید دستگردی، مؤسسه مطبوعاتی علمی، تهران، ۱۳۴۳.
۳۸. نظامی گنجوی، اقبالنامه، به کوشش تألیف و تصحیح وحید دستگردی، انتشارات میر (گوتنبرگ)، تهران، ۱۳۶۳.
۳۹. نفیسی، سعید، دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی، شرح احوال و آثار نظامی، کتابفروشی فروغی، تهران.
۴۰. وحید دستگردی (۱۲۹۸ ه. ق تا ۱۳۲۱ هجری شمسی)، گنج‌گنجوی یا دفتر هفتم حکیم نظامی گنجوی، علمی، تهران.